

Apariția cimitirului municipal transilvănean în contextul urbanizării moderne

Mihaela GRANCEA

Keywords: *Transylvania, cemetery, urban development, churchyard, supra-confessional graveyard.*

Abstract

The Appearance of the Transylvanian Municipal Cemetery within the Context of Modern Urbanization

The cemetery, and mostly the Christian one, holds some social, commemorative, pedagogical, therapeutical, and especially religious-symbolical functions. These functions have determined, besides the hygiene-related reasons offering the legislative frame in the 19th century, the arrangement of the cemetery as a natural space, as image of the Edenic garden, and also as a Pantheon. Case studies illustrating the phenomenon of cemetery modernization as part of the process of urban modernization also provide the history of necropoleis in Transylvania. One could notice a certain synchronism with the space of Western culture.

The evolution of the Házsongárd cemetery, the old necropolis from Cluj, is similar with that of the European cemeteries. The measures regarding the necropolis' systematization and arrangement have been incremental, and have taken place between the 16th and the 19th century. Even though these solutions have been applied, towards the 19th century the necropolis became congested. As in most of the urban cemeteries in Europe, the city council decided in 1892 to close the necropolis. In Transylvania, in modern Braşov, but also in Sibiu, given the conditions of multiethnic communities in demographical and urban expansion, with confessional cemeteries in closing process, the project of setting up an overconfessional/ communal cemetery which to respond to the hygienical-sanitary demands, as well as to those of modern urbanization, has been discussed for decades. If such a project has been realized in Sibiu in 1907, in Braşov the idea of a municipal cemetery has been abandoned.

Cimitirul, îndeosebi cel creştin, îndeplineşte funcţii sociale, comemorative, pedagogice, terapeutice şi mai ales, religios-simbolice. Ca necropolă, cimitirul creştin devine şi comunitate a morţilor preparaţi pentru Înviere, dimensiune a interacţiunii dintre vii şi morţi, spaţiu fizic şi metafizic totodată, pasaj sacralizat, o instituţie culturală. Aceste funcţii au determinat, alături de raţiunile de igienă care oferă un cadru legislativ în secolul XIX, amenajarea cimitirului ca spaţiu natural, ca imagine a grădinii edenice, dar şi ca panteon¹. O astfel de complexitate de roluri determină, în

¹ Cimitirul modern, urban / municipal, dobândeşte noi roluri sociale şi în calitate de loc identitar.

ultimă instanță și succesive acțiuni de „reformare“. Cimitirile creștine sunt instituționalizate ca spații publice consacrate. Acest rol este dezvoltat, în secolul XIX, de cele municipale. Modelul cimitirului modern este, cel puțin după specialiștii domeniului, Père Lachaise, cimitirul parizian care a „beneficiat“ de efectele epocii napoleoniene și de expansiunea artei grădinilor. Și cimitirul victorian a exercitat, în manieră particulară, o anumită putere de seducție, îndeosebi în spațiile culturale anglofone. Cimitirul secolului XIX cuprindea/cuprinde bisericile, capelele, mormintele și/sau monumentele funerare, crematoriile. Tot din modernitate, stilul arhitecturii și artei funerare devine „internațional“. Astfel, în secolul XIX, în Europa modernă, în Australia și Noua Zeelandă, dar mai ales în America, cimitirile presupun spații deschise, poziționarea monumentului funerar după principii estetice, după criterii geometrice, ca ax al locului destinat defuncțiilor. În SUA, amenajarea cimitirelor devine, cel puțin de la mijlocul secolului al XIX, un domeniu în care se concurează două concepte: cel de cimitir tradițional și respectiv, cimitir urban european („cimitirul-grădină“). Această din urmă aplicație era imaginată ca un mare și liniștit oraș al morților și/sau ca o mare grădină.

Schimbările radicale în diviziunea topografică tradițională se realizează însă odată cu modernitatea presupusă de extinderea urbană, mobilitatea geografică, „exploziile demografice“, de creșterea gradului de alfabetizare și educație, de nevoile legitimizează presupuse de proiectele naționale identitare, de propensiunea romantică pentru cimitir, și nu în ultimul rând, de afirmarea individului. Problemele care urmau să fie rezolvate de reforma urbanității, reformă afirmată la sfârșitul sec. XVIII și începutul celui următor, erau: parcelările haotice, dificultatea constituirii unei rețele coerente de căi de acces (pentru administrarea cimitirelor în secolul XIX, problema realizării unei astfel de rețele a fost la fel de importantă ca și cea a respectării normelor de igienă). Noile evoluții estetice și topografice, caracterul de spațiu deschis, în unele cazuri, au creat dificultăți în sublinierea diferențelor dintre structura de parc care se aseamăna cu un cimitir sau/și cimitirul care fiind imaginat ca o grădină începe să pară prea mult o structură elaborată. La sfârșitul secolului XIX, astfel de provocări estetice și de natură identitară au stimulat proiecte precum „Forest Lawn Memorial Park“ numit mai târziu și „Disneyland of the Dead“, datorită perspectivei ludice propuse cu referire la cimitir și moarte. Performanța sugerării firescului va fi atinsă, însă, doar în ultimele decenii ale secolului XX, ca urmare a profesionalizării funerarelor, chiar a industrializării acestora în metropole; astfel, evenimentul funerar pare un episod înscris în cronologia fiecărei vieți, „rezolvat“ în cel mai civilizat mod posibil. Acest gen de industrie beneficiază nu doar de recomandările legiferate, ci și de o anume practică legată de efortul de a elimina reprezentările „morții urâte“.

Cimitirul, în mod special cel american, a fost imaginat și a devenit un peisaj cultural interactiv, proiectat și impus ca aplicație a procesului modern de urbanistică arhitecturală din perioada preurbanismului (perioadă care se consumă în secolul XIX). Fiind determinat de exigențe urban – „igieniste“, economice, culturale și politice, proiectul noului cimitir a impus, în câteva etape, un concept unitar și totuși

deschis la noi contribuții. Prezentat în calitate de peisaj cultural, cimitirul se „manifesta” ca sistem de idei, imagini, tehnici și ca univers cultural¹.

Exigențele salubrității au devenit preocupări publice încă din secolul XVIII². În epocă, igiena urbană presupunea pavarea străzilor, crearea unui sistem de canalizare care să asigure deversarea reziduurilor în râuri, lărgirea străzilor, constituirea unui traseu urban, construirea de abatoare și tăbăcării, „intrarea naturii” în oraș prin constituirea de parcuri chiar și în cele mai mici orașe, localizarea închisorilor și spitalelor doar la periferii, introducerea sistemului planificării urbane, „separarea viilor și a morților”³.

Igieniștii considerau cimitirele parohiale drept sursă de poluare, afirmând frecvent, că mortalitatea era determinată de „exalațiile” emise de acestea. „Cimitirul devese țapul ispășitor” pentru frica de epidemii⁴, astfel încât această teamă determină documente legislative, chiar o legislație „igienistă”. „Expulzarea” cimitirelor la periferia orașului, ca fenomen modern, pare a demonstra, pe lângă funcționalitatea unor reguli noi vizavi de igiena publică, și teoria cu privire la existența unei rupturi categorice, de inspirație seculară, între lumea viilor și cea a morților. Cimitirele urbane municipale, dar și cele parohiale, nu mai sunt locuri frecventate ca orice spațiu public, îndeosebi datorită încadrării lor spațiale în afara topografiei comunității celor vii. Cimitirul parohial premodern fusese o prezență definitorie pentru spațiul creștinătății. Amplasarea cimitirului se încadra și respecta diviziunea spațială specifică lumi rurale, diviziune care presupunea ridicarea bisericii în mijlocul comunității, în calitate de ax al acesteia. În spațiul ruralității europene, dar mai ales în cazul comunităților puritane din Noua Anglie, biserica a fost investită cu statutul de centru al comunității; în jurul acesteia era constituită și extinsă necropola pe care enoriașii o străbăteau când mergeau la slujbă, și pe care oricum o vedeau zilnic, în timpul deplasărilor cotidiene prin sat, „relaționarea” celor vii cu cei morți fiind oarecum familiară, mai puțin simbolică. În schimb, cimitirul urban modern, specific și lumii postmoderne, bine delimitat spațial, pare proiectat pentru a fi ascuns privirii, periferizarea lui exprimând, în opinia unor istorici și tanatologi contemporani, o imagine a refuzului morții⁵, mai puțin un efect al legislației sanitare impuse începând din secolul XIX în orașul, respectiv în cimitirul european și american.

Laicizarea spațiului cimitirelor moderne, parte a procesului socio-cultural presupus de modernizare, pare o realitate vizibilă, mai ales, prin apariția cimitirului municipal multiconfesional, în paradoxul înmormântării agnosticilor și ateilor în pământul sfințit al cimitirelor, în epitaful care exersează un discurs laic vizavi de moarte, în variațiile plasticii și ceremonialul funerar, variații datorate naturii regimului politic (nevoia de legitimare, mai ales în timpul regimurilor totalitare, și-a

¹ Cu privire la istoria cimitirelor creștine și iudaice din spațiul european și extraeuropean există o literatură substanțială și transdisciplinară ca abordare. În schimb, cimitirelor românești le-au fost dedicate doar demersuri monografice tradiționaliste. Printre contribuțiile notabile menționez: Bezviconi 1997; Lăzărescu-Luchescu-Muntean 1994, pp. 171-186; Vasiliu 1996; Filip 2000; József 2005, pp. 116-129. Câteva articole de referință se află și în Grancea 2005.

² Harouel, 2001, p. 65.

³ Harouel, 2001, pp. 65-66.

⁴ Thibaut-Payen, 1977, p. 266.

⁵ Thomas 1985, p. 22.

pus amprenta asupra arhitecturii și artei funerare; acestea vor fi determinate, în mod special, de exigențele reprezentării personajelor comemorate și revendicate de noile mitologii politice, dar și statutului decedatului/decedatei, contextului morții sale (accident, emigrant decedat departe de patrie, dezrădăcinat, sinucigaș, asasinat). Indiferent de locația cimitirului, relațiile dintre acesta și biserică se concentrează pe exprimarea discursul religios despre finitudine, despre disoluția fizică.

Omiletica va propune, încă din premodernitate, cimitirul ca loc al certitudinii senine, vizita la cimitir fiind și o formă de terapie, prilej de reflecție. În fapt, cimitirul este o expresie a paradoxurilor morții, spațiu al elogierii vieții și al comemorării străbunilor și rudelor „dispărute“ (funcționând astfel și ca liant social care fortifică solidaritățile de grup), dar și ca loc de manifestare al doliului, al durerii provocate de moartea celor apropiați. Astfel de sensibilități sunt sugerate de lament-oul epitafurilor, dar și de comportamentele supraviețuitorilor care își vizitează morții și își exteriorizează doliul. Pentru biserica tradițională, dar și pentru celelalte confesiuni, explicit din secolul XIX, cimitirul este o „...grădină a bisericii unde la umbra crucii odihnesc fii săi osteniți. Cimetierul este un fel de societate și cetate de sub pământ; e biserica celor adormiți în Domnul. Cimetierul e suma acelor trupuri, a căror suflete viază în biserică. Cimetierul e biserica trupurilor înanimate; a acelor trupuri, cari erau animate, erau după S. Pavel: biserica Duhului Sfânt“¹.

În general, în epoca clasică și în Iluminism, cimitirele erau spații insalubre, înguste, prost întreținute, nesupravegheate, locuri de depozitare a cadavrelor, de păscut pentru vite și pentru porcii care uneori dezgropau cadavrele, spații de joacă pentru copii, loc de întâlnire pentru îndrăgostiți, dar și pentru hoși, spații în care țesătorii își uscau lâna, căi care facilitau comunicarea între diferitele zone ale comunității, precum și spații de interferență „curentă“ între cei vii și cei morți. O astfel de întâlnire cotidiană între „orașele“ morții și cei vii era considerată, în epocă, periculoasă! De aceea, autoritățile și urbaniștii au fost preocupați, încă din secolul XVIII, de reformarea cimitirelor orașenești ca parte a procesului de modernizare urbană. Astfel, încă din 1776, în Franța sunt interzise înhumările în biserică și se hotărăște mutarea cimitirelor în afara aglomerărilor urbane. Deși au existat rezistențe populare față de o astfel de decizie, în epocă s-au realizat translatări de cimitire.

Printre primele decizii cu privire la statutul cimitirului se numără și legislația de profil a administrației austriece, legislație cu caracter sanitar-preventiv. Mă refer la decretele aulice emise la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului următor (1785, 1788, 1805), decrete prin care se stabileau: durata expunerii ritualice a cadavrului (se rezolvau astfel eventualele suspiciuni de moarte clinică, sau dimpotrivă, posibilitatea transformării cadavrului în sursă de boală), dimensiunile gropii de înhumare (aceasta trebuia să fie de adâncime medie), înmormântarea cu sicriu deschis sau confecționat superficial (în unele zone din imperiu, în pusta ungară

¹ Pop *apud* Rotar 2006, p. 533. Această tradiție de viziune se păstrează în toată predica de înmormântare din spațiul comunităților românești din Transilvania (catolice și ortodoxe). Predicile de înmormântare (*necrologurile*) erau, mai ales în spații multiculturale și confesionale precum Transilvania, și exerciții sociale, căci la ceremonii funerare participau și membrii altor confesiuni, în calitate de vecini, prieteni sau de rude prin alianță. Proștii au fost și sunt nevoiți să-și prepare cu conștiinciozitate aceste predici comemorative, dar și misionare.

se mai practica depozitarea cadavrului în coșciug confecționat din nuiele)¹, se interzicea zidirea mormântului (din nefericire, această practică este de tradiție chiar și astăzi în cimitirele ortodoxe din Reșița, necropole în care mormintele de suprafață, un fel de case miniaturale zidite pentru totdeauna, construite pe două nivele și cu o înălțime de aprox. 2 m, îți creează o puternică stare de disconfort psihic și chiar olfactiv), ridicarea de capele, continuarea înhumărilor în cimitirele existente în jurul bisericilor. De asemenea, aceiași legislație a hotărât și locația extramurală a cimitirelor. Periodic, până la legislația din 1854, aceste reglementări au fost întărite prin circulare bisericești.

Studii de caz, care ilustrează fenomenul modernizării cimitirelor ca parte din procesul urbanizării moderne, furnizează și istoria necropolelor din Transilvania. A existat o anumită sincronicitate cu spațiul culturii occidentale.

Cimitirului Házsongárd din Cluj-Napoca

Evoluția cimitirului Házsongárd², vechea necropolă clujeană, este similară cu cea a cimitirelor europene. Astfel, decesele provocate de epidemia de ciumă din 1585 au pus, cu stringență, problema constituirii de noi spații de înhumare. Evident, exista și spaima că victimele cumei sunt o sursă de infestare pentru comunitatea celor vii. Concret, „Consiliul celor o sută de bărbați“, organismul care administra orașul, a adoptat o hotărâre prin care se interzicea ca cei atinși de „aripa morții“ negre, să fie înmormântați în incinta orașului și a bisericilor. Prin decizia din 11 mai 1585, în zona din afara Porții Mici de pe actuala Strada Turzii, s-a deschis un cimitir în care se îngăduia „îngroparea atât a celor bogați cât și a celor săraci, fără nicio excepție“³.

Măsurile de sistematizare a necropolei au fost succesive. Astfel în 1586 a fost angajat un îngrijitor care să indice dispunerea corectă a mormintelor; în 1611, din nevoia de a se pune capăt accesului animalelor în spațiul cimitirului, s-a dispus repararea gardului ridicat în 1585 în jurul necropolei. O altă ciumă, cea din perioada septembrie 1738-martie 1739 a avut ca efect extinderea suprafeței cimitirului spre părțile mai înalte ale dealului, ajungându-se astfel la nivelul care în zilele noastre corespunde cu mormântul lui Brassai Sámuel⁴. Această expansiune a cimitirului s-a realizat și prin înglobarea unor proprietăți particulare aflate în proximitatea cimitirului, cum a fost și cazul părții cunoscute sub numele de „cimitirul luteran“ sau

¹ Vezi exponatele din „Muzeul Morții“ din Budapesta.

² Denumirea cimitirului, cu o vechime mult mai mare decât cimitirul ca atare, a fost identificată de Jakab Elek într-o diplomă din 1373, în următorul pasaj: „Nykus dictus Hasinschart civis de Cluswar“; istoricul orașului Cluj comenta astfel informația: „Iată proveniența termenului Házsongárd din numele unui cetățean de demult al Clujului.“ – Elek 1870, p. 337. În schimb, lingvistul Szabó Attila a indicat folosirea termenului doar din anul 1503; numele desemna un deal abrupt situat în partea de sud a Clujului medieval înconjurat de zid, deal unde se găseau grădini, vii și livezi. După opinia lui Szabó Attila, numele cimitirului derivă din „hasengarten“ (grădină cu iepuri) sau „haselgarten“ (grădină cu alune)– Szabó 1970, p. 399. Din secolul al XIX-lea „Házsongárd“ sau „Házsongár“ a intrat în limbajul comun, din 1834 termenul fiind folosit pentru prima dată spre a denumi spațiul utilizat pentru înmormântări – Szabó 1970, p. 398.

³ Elek, 1870, p. 347.

⁴ Gaál 1992, p. 123.

„cimitirul săsesc“, spațiu care s-a constituit după donația de teren oferită de către baronul Ioannes Fabritius de Gladys bisericii luterane (1739).

Cimitirul a cunoscut noi amenajări în 1801 când s-a ridicat un gard nou și s-a trasat un șanț pentru a „împiedica animalele să intre și să roadă copacii“. Măsura a fost totuși prea puțin eficientă deoarece, în acea epocă, îngrijitorul cimitirului era totodată și cel care păzea vitele orașului¹. Deși au fost luate astfel de măsuri în privința eliminării dezordinii și a mizeriei care afectau necropola orașului, presa clujeană din prima parte a secolului al XIX-lea și-a exprimat frecvent nemulțumirile, criticile cu privire la administrarea disfuncțională a cimitirului: „Cât vezi cu ochii [în cimitir, *n.n*] e doar pustietate, adunătură de gunoaie, cai slăbănogi și bolnavi, copiii care umblă fără nici un rost, bețivi care horcăie. Cei asupra cărora cade vina acestor nelegiuiri sunt aceia care îngăduie ca grădina să fie locul de pășunat al dobitoacelor și aceia care trec cu vederea că locul a devenit refugiul de zi și noapte al vagabonzilor și rătăciților“².

Astfel de aspecte insalubre se perpetuează până la mijlocul secolului. Pentru a remedia situația, conducerea orașului a introdus o nouă formulă de administrare. În 23 iunie 1854, consiliul dă în arendă cimitirul, ca urmare a unei licitații publice, pentru următorii trei ani³. Cel care a luat în arendă cimitirul se obliga să supravegheze „hota-rele acestuia“, să elimine pășunatul din incinta necropolei, să inventarieze, depoziteze și conserve uneltele folosite pentru înmormântări. Reglementărilor administrative le-au fost adăugate și prevederi igienice, estetice și nu în ultimul rând, recomandări de ordin moral. Conform acestora mormintele urmau să fie săpate la o adâncime corespunzătoare, pământul scos fiind depozitat, cu grijă, pentru a nu crea dezordine. Principala sarcină a celui care administra cimitirul era însă aceea de a împiedica furturile și vandalizările (profanări, mângălirea pietrele funerare). Arendașul avea și obligația de a asigura dispunerea ordonată a mormintelor, pentru a evita epuizarea spațiului disponibil pentru înhumări; el indica pozițiile disponibile pentru săparea de morminte noi sau hotăra eliberarea de oseminte a mormintelor mai vechi (în schimbul sumei de 2 arginți) și care nu mai erau îngrijite de supraviețuitori.

O altă inițiativă preconiza sistematizarea eficientă a spațiului necropolei. Ea datează din 1885, an în care comitetul cimitirului a adunat toate pietrele funerare ale mormintelor vechi și neîngrijite de „supraviețuitori“, expunându-le la intrarea în necropolă. Astfel erau asigurate noi spații de înhumare precum și prezervarea memoriei defuncțiilor rămași fără „locuință“. Acțiunea a implicat însă și pierderi de natură patrimonială căci sute de exemplare valoroase din secolele trecute nu au fost păstrate, ci dimpotrivă au fost martelate și reutilizate ca pietre funerare, sau pur și simplu au fost folosite ca materiale de construcție.⁴

Cu toate că au fost aplicate astfel de soluții, necropola, spre sfârșitul secolului XIX, devine supraaglomerată. Ca și în cazul multor cimitire urbane din Europa, consiliul orașenesc a dispus în 1892 închiderea necropolei, punând în schimb, în

¹ Lászlóffi 1989, p. 16.

² *A kolozsvári temető* în *Nemzeti Társalkodó*, 1836, pp. 236-237.

³ Arhivele Naționale Ale României, Direcția Județeană Cluj, fond Primăria Municipiului Cluj, rola 158, cadrul 245.

⁴ Gaál 1980, p. 248.

folosință, partea de deasupra cimitirului vechi¹. Părții vechi a cimitirului, îndeosebi cea în care erau înhumați membrii de vază ai orașului, i s-au dedicat operațiile de prezervare efectuate în mai toate marile cimitire europene închise, din motive similare, în a doua jumătate a secolului XIX. Astfel, după mai multe proiecte, în 1897 s-a ridicat o capelă mortuară dotată cu încăperi pentru depozitarea uneltelor, sicriilor, precum și cu trei spații amenajate pentru desfășurarea slujbei religioase din timpul ritului funerar. În același an s-a deschis și un birou specializat în coordonarea activității din interiorul cimitirului, iar peste doi ani, intrarea în cimitir a fost împodobită cu o poartă masivă².

Aceste câteva acțiuni de sistematizare a *Cimitirului Házsongárd* s-au petrecut în paralel, dar și în relație, cu procesul de urbanizare a orașului. Transformările petrecute în metropolă pot fi însă revelatoare și pentru natura contextului socio-cultural al Transilvaniei aflate la cumpăna celor două veacuri (XVIII-XIX), în pragul unor profunde schimbări și în registrul afectiv și comportamental. Secolul al XIX-lea a presupus și evoluții ale statutului necropolei, ale funcțiilor sale sociale. Pe lângă rolul tradițional de spațiu al cultului morților și al reflecției, cimitirul capătă și caracterul de teritoriu al consacării acelor personalități dispărute, care conform valorizărilor operate de elitele comunității, au contribuit la afirmarea acesteia. Astfel se pune fundament panteonului local, demers revendicat de construirea mitologiilor moderne. Desigur, fenomenul nu cunoaște în Cluj amploarea unor operații petrecute mai devreme și mai spectaculos în restul Europei. Preocupări vizavi de prezervarea cimitirelor apar în ordonanțele oficiale de la mijlocul secolului XIX. Astfel, în Alsacia, printr-o ordonanță regală din 1843 erau stabilite regulile concesiunii, a obligațiilor cu referire la îngrijirea mormintelor care aparțineau rudelor defuncte, obligații derivate din dreptul familiei³. Astfel de măsuri vor fi aplicate, cam în aceeași perioadă, în mai toate cimitirele europene⁴.

¹ Kiss 1972.

² Gaál 2003, pp.11-12.

³ Vogler 1994, pp. 336-338; aceeași problematică și în Ferrand 2001.

⁴ Un alt „cimitir – grădină” și căruia i s-a acordat, de către oficialități, o atenție specială, este „Cimitirul Englez” din Florența. Această necropolă reformată a fost amenajată în 1826 din inițiativa contelui de Waldburg-Truchsess, ambasador la curtea Toscanei, demers care s-a bucurat de sprijinul Marelui Duce Leopold al II-lea, precum și de patronajul regelui prusac. În timp, în acest cimitir, au fost înhumați protestanții din Livorno, dar și creștinii de alte confesiuni (deși în contractul încheiat inițial în 1827, între mai înainte menționatul ambasador, reprezentanții bisericii reformate și Comandantul Sergardi, directorul „Administrației Proprietăților Statului” din Florența, nu era prevăzut acest lucru). După Conciliul al II-lea, Vaticanul nu a acceptat înhumări de ortodocși în cimitirele catolice. La sfârșitul secolului XVI însă, marele duce al Toscanei a acceptat existența unui cimitir greco-catolic, prin *Legge Livorniana* din 1553, a unei necropole acatolice la Livorno; cimitirul a devenit neîncăpător în secolul XIX – aici sunt îngropați diplomatul rus N. Korsakov, prieten cu Pușkin și ambasadorul rus la Roma, A. Italiniskij, acesta din urmă fiind înhumat la Livorno după o ceremonie funerară solemnă. De altfel, și în cimitirul protestant din Florența încep să fie înhumați după 1829, cu statut temporar, în așteptarea unei reînhumări în Rusia, mulți ruși (sunt înregistrate 54 de înhumări). La cheltuielile de construire a cimitirului au participat prin subscripții generoase, protestanții din Florența, regele Prusiei, Cantoanele elvețiene: Zurich, Vaud, Berne, Argovie, Bale, Grisons, Thurgovie, Appenzel și Neuchatel, membrii ai bisericii anglicane stabiliți în Florența, persoane particulare din Geneva și Berna. Lucrările au fost încheiate în 1828. Deoarece, morții înhumați în cimitirul de la Porta a’ Pinti erau englezi sau americani, necropola s-a numit „Cimitirul Englez”. În scurt timp însă, aici vor fi îngropați și străini de alte

„Házsongárd“ ilustrează maniera în care o necropolă uniconfesională devine un cimitir municipal multiconfesional. Acest lucru a fost relativ ușor de realizat deoarece, se pare, mormintele nu au fost delimitate strict după criteriile confesionale, etnice și sociale, excepția constituind-o doar cimitirul luteran și cel evreiesc. Cel dintâi a reunit doar mormintele sașilor, până în zilele noastre rămânând în proprietatea bisericii, chiar dacă numele germane le găsești din ce în ce mai greu, iar în cel de-al doilea caz, din considerente de diferență religioasă, s-a ales izolarea. Teritoriul *Házsongárd*-ului a fost delimitat în parcele, marcate cu cifre romane și litere, „botezate“ după confesiunea cea mai des întâlnită în acea parte: unitarian (II C și aripa sudică a parcelei III B) și reformat (sudul parcelei II C și partea vestică din III B); după o legendă: cimitirul Borica (partea estică din III B); în interiorul parcelei III B se găsește cimitirul hoștaților; parcela I A este cunoscută și sub numele de cimitirul magnaților. Interesante sunt aprecierile pe care le fac călătorii cu referire la această coabitare postexistențială. Astfel, după o vizită efectuată la Cluj, Széchenyi István, impresionat fiind de toleranța religioasă manifestată de locuitorii orașului, afirma, în caietul său de însemnări zilnice, în 1821: „La Cluj există cinci confesiuni și un singur cimitir. Dacă religia este fructul celui mai înalt spirit, iar patria cea mai măreață a religiozității este răbdarea, atunci sigur n-am văzut un loc mai demn decât Clujul“¹.

Dacă cimitirul modern se „naște“ în Cluj prin dilatarea unui cimitir confesional periferic, în Brașov lucrurile vor evolua altfel. Epidemiile târzii (precum cea din Brașov, din 1829), au grăbit apariția cimitirului constituit în afara orașului. Concret, printr-o ordonanță din 1831 s-a hotărât ca necropolele să fie amenajate doar în afara zidurilor orașelor.

Pînă reglementările din 1854² se constituia cadrul juridico-administrativ necesar modernizării cimitirelor. Astfel, se considera că tratarea corespunzătoare a cadavrului și a „locului de îngropăciune“ este un act de civilizație (care presupune respectarea tradiției cultului morților și a „locului de repaos“) și de grijă față de sănătatea celor

confesiuni (romano-catolici, ortodocși). Sub influența artei funerare europene și a peisagisticii epocii și în „Cimitirul Englez“ din Florența apar realizări plastice deosebite precum: statuia „Speranței“, capodoperă a sculptorului florentin Fantacchiotti, plastică situată pe monumentul funerar a lui Samuel C. Routh († 1860). De altfel și regele Prusiei (Frederic Wilhelm al IV-lea) aflat în vizită în 1859, în Florența, a dat câteva indicații vizavi de efortul de estetizare a cimitirului (la mijlocul secolului XIX, acesta era o binecunoscută necropolă romantică). Din 1852, un nou statut reglementa topografia cimitirului și administrarea acestuia (se impune funcția de inspector al cimitirului). După 1860, din ordinul regelui Victor Emmanuel, autoritățile toscane se vor implica direct în administrarea necropolei; un nou regulament, din 1865, hotărăște închiderea cimitirului. După această dată s-au mai făcut concesionări, dar cu mari restricții (erau înhumați numai cei care inițial erau așezați în sicrie de metal); municipalitatea a monitorizat administrarea și conservarea estetică a cimitirului. În acest scop, în 1871, a fost angajat de consistoriu, inginerul Pierre Ganzoni care a reamenajat spațiul în conformitate cu evoluțiile peisagisticii victoriene. Din 31 iulie 1877 este definitivă și irevocabilă orice concesie, vorbindu-se despre construirea unui nou cimitir protestant, în altă locație; la aceea dată, numărul celor înhumați atingea cifra de 1409; primul mormânt i-a aparținut lui Jean Marc Gonin (mort în 1828, în vârstă de 16 ani), fiul lui Jean Pierre Gonin, unul dintre fondatorii bisericii; ultima înhumare este aceea a lui Elise Bossé (1822, Riga – 1877, Florența). Printre personalitățile reprezentative înhurate în cimitir, ceea ce îi conferă locului statut panteonic, este și poeta Elizabeth Barrett Browning (†1861) – vezi Warburg-Kurz, 2001, pp. 90-94.

¹ apud Lászlóffy 1989, p. 7.

² *Buletinul* 1854, pp. 26 sq.

vii. Reglementările din 1854 vor impune cimitirul și ca instituție socio-culturală (ceea ce presupunea stabilirea garanțiilor vizavi de dreptul de proprietate asupra „locului de veci“, statuarea existenței profesioniștilor morții, localizarea cimitirului la marginea orașelor, constituirea de capele și „camere“ pentru depozitarea și privegherea celor care au decedat ca urmare a unei boli contagioase). Dezvoltare acestei legislații se realizează în 1876 prin *Corpus Juris Hungarici*, act judiciar care reglementează și statutul cimitirului municipal multiconfesional¹. Tot în 1876 este adoptată „Legea privind sănătatea publică“, lege care obliga „comunele“ să amenajeze necropole supraconfesionale. O parte din cimitirele municipale actuale sunt rezultatul aplicării acestei legislații, al apariției cimitirelor „comunale“ periferice și supraconfesionale.

În Transilvania, în Brașovul modern, dar și în Sibiu, în condițiile existenței unor comunități multietnice aflate în expansiune demografică și urbană, cu cimitire confesionale aflate în proces de închidere, proiectul amenajării unui cimitir supraconfesional/comunal, care să răspundă exigențelor igienico-sanitare și de modernizare urbană, s-a dezbătut timp de câteva decenii. Dacă un astfel de proiect a fost realizat în Sibiu în 1907, în Brașov ideea unui cimitir municipal a fost abandonată. Dr. Eduard Gusbeth, în rapoartele sale sanitare de la sfârșitul secolului XIX (acestea sunt și surse istorice majore vizavi de viața orașului în perioada respectivă) a descris și epopeea acestui proiect².

BIBLIOGRAFIE/BIBLIOGRAPHY

- Bezviconi 1997 Gheorghe Bezviconi, *Necropola capitalei: Dicționar encyclopedic*, ed. a II-a rev. și completată, Chișinău, Ed. Museum, 1997.
- Buletinul* 1854 *Buletinul Guberniului Provinciale pentru Marele Principat Transilvania*, Sibiu, 1854.
- Codex Hungaricus* III 1901-1902 *Codex Hungaricus* III / Lányi Márton (ed.), *Codex Hungaricus. Magyar törvények. Az alkalmazásban levő magyar törvények gyűjteménye, III.1876-1881. évi törvénycikkek*, Budapest, 1911.
- Elek 1870 J. Elek, *Kolozsvár története*, vol I, Buda, 1870.
- Ferrand 2001 C. Ferrand, *Miroirs de l'Auvergne: identité & patrimoine*, în *Carnets patrimoniaux de Puy-de-Dôme*, nr. 7, Conseil général du Puy-de-Dôme, 2001.
- Filip 2000 Paul Filip, *Bellu 2000*, Editura UMC, București, 2000.
- Gaál 1980 G. Gaál, *Házsongárdi Panteon*, Kolozsvár, 1980.
- Gaál 1992 G. Gaál, *Kalauz a régi és új Kolozsvárhoz*, Cluj, Korunk, 1992.
- Gaál 2003 G. Gaál, *Tört kövön és porladó kereszten*, Kolozsvár, Stúdiom Könyvkiadó, 2003.

¹ *Codex Hungaricus* III 1901-1902 .

² Vezi dezvoltarea temei în Szegedi 2008, pp. 305-350.

- Grancea – Csapo 2005 M. Grancea, E. Csapo, „Poarta Marii Treceeri sau perspective asupra morții reflectate de epitaful maghiar din Cimitirul Házsongárd în Clujul secolului al XIX-lea“ în *Reprezentări ale morții în Transilvania secolelor XVI-XVII*“, coord. Mihaela Grancea, Cluj-Napoca, 2005.
- Harouel 2001 J. L. Harouel, *Istoria urbanismului*, București, 2001.
- József 2005 L. József, *Povestea „orașului-comoară“*. *Scurtă istorie a Clujului și a monumentelor sale*, Cluj-Napoca, 2005.
- Kiss 1972 A. Kiss, *A házsongárdi temető*, în *Új Élet*, nr 16, 1972.
- Lászlóffi 1989 A. Lászlóffi, *Házsongárd*, Békéscsaba, Helikon Kiadó, 1989.
- Lăzărescu- Luchescu- Muntean 1994 V. Lăzărescu, Gh. Luchescu, V. Muntean, *Spiritualitate lugojeană*, Timișoara, 1994.
- Rotar 2007 M. Rotar, *Moartea în Transilvania în secolul al XIX-lea*, II, Cluj-Napoca, 2007.
- Szegedi 2008 E. Szegedi, „Between Necessity and Utopia: The Central Cemetery in Brașov“, în *Death and society*, Cluj-Napoca, 2008.
- Thibaut-Payen 1977 J. Thibaut-Payen, *Les morts, l'Église et l'État dans le ressort du parlement de Paris aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1977.
- Thomas 1985 L.-V. Thomas, *Rites de mort*, Paris, 1985.
- Vasiliu 1996 L. Vasiliu, *Monografia cimitirului Eternitatea*, Iași, 1996.
- Vogler 2001 B. Vogler, *Histoire des chrétiens d'Alsace*, Desclée, Strasbourg, Desclée, 1994;
- Warburg- Kurz A. Warburg, I. Kurz, „Giardini delle anime“, în *L'Arcadia di Arnold Böcklin. Omaggio fiorentino*, coord. J. Burmeister, Livorno, Sillabe, 2001.